

Дорогі десятикласники!

У цьому навчальному році ви продовжите вивчення української літератури і здійснисте мандрівку художніми світами творів письменників другої половини XIX — початку XX століть. Вам відкриється художня самотність українського письменства, естетична неповторність національної картини буття народу, його розвиток у контексті європейського літературного процесу. Цей період ознаменувався великими перемогами *реалізму* в літературі, пов'язаними з іменами *Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Старицького, Бориса Грінченка, Івана Карпенка-Карого, Марка Кропивницького, Івана Франка*. Українські митці дотримувалися засад демократизму, гуманізму, психологізму та суспільної зумовленості характеру людини. Вони змалювали яскраві картини буття народу, глибоко висвітлили історичні закономірності і фактори, що спричиняють вчинки і характери героїв. У другій половині XIX століття розквітали драматургія і лірика, розвивалась літературна критика, утверджувався роман як свідчення зрілості української літератури, її європейськості. Виникали нові естетичні явища: *натуралізм, модернізм* та його стильові течії — символізм, імпресіонізм, неоромантизм, експресіонізм.

Українська література поступово завойовувала європейське визнання. Її пропагандистами на Заході були *Марко Вовчок, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Ольга Кобилянська, Богдан Лепкий*, англійська письменниця *Етель Ліліан Войнич*, польська поетеса *Марія Конопніцька*. Польська письменниця *Еліза Ожешко* писала про українську літературу: «Чим більше читаю, тим сильніше відчуваю дивну насолоду і поезію цієї літератури. Чиста вона, як кристал, тепла, мов літній вечір, несподівано оригінальна, до жодної іншої, відомої мені, не подібна». Читачів вражали моральна краса народу у творах Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, універсалізм Івана Франка і Лесі Українки.

Належне вивчення української літератури в 10 класі дасть вам змогу поглибити літературну освіту, сформувати естетичні смаки, виховати найкращі риси особистості, зокрема патріотизм, гуманізм, активну життєву позицію, навички вирішувати нестандартні ситуації, які ставить життя перед кожним.

Опанувати навчальний матеріал вам допоможуть використані в підручнику новітні досягнення літературознавства та педагогіки, сучасні технології навчання, що передбачають вдумливе засвоєння знань, умінь застосовувати їх.

Запитання і завдання згруповано в рубрики:

Словникова робота — має на меті засвоєння літературознавчих термінів і понять, які поглиблюють теоретичний рівень вашої освіти, розуміння літератури як процесу, де мають своє місце роди, жанри, стильові течії.

Підсумуйте прочитане — передбачає закріплення знань про життя і творчість письменника, про ідейно-художній зміст програмових творів, особливості літературного процесу, стильові напрями в українській літературі.

Поміркуйте — розвиває уміння учня аналітично мислити, самостійно осмислювати і логічно викладати свої судження.

Аналізуємо твір — формує навички самостійно аналізувати художній текст, проникати в його ідейно-тематичну, сюжетно-композиційну та художню своєрідність.

Робота в парах — один учень ставить запитання іншому, а після відповіді рецензує її, уточнює, доповнює. Однокласники стежать за діалогом, можуть поглиблювати їхні судження. Такий діалог навчає культури спілкування, уміння викладати матеріал, стежити за повнотою відповіді, за необхідності доповнюючи її, роз'яснюючи незрозумілі аспекти твору сусідові по парті.

Робота в групах — сприяє колективному висвітленню проблеми, складанню й обговоренню найадекватнішого варіанта відповіді, про що доповідає один з учнів від групи.

Міжпредметні паралелі — розширюють горизонт розуміння українського письменства у зв'язку з історичними обставинами, у світовому контексті літературних явищ.

Мистецька скарбниця — поглиблює розуміння художнього твору у світлі суміжних мистецтв — живопису, музики, театру, кіно, архітектури.

Творчі завдання — розвивають творчі здібності учня.

Узагальнюємо вивчене — стисло викладений матеріал у таблицях сприяє системному засвоєнню знань.

Перевірте себе — запропоновані тести сприяють повторенню й систематизації знань з літератури.

Отже, на вас чекає наполеглива, але цікава праця, яка формує уміння самостійно здобувати знання, орієнтуватися в широкому морі словесності, розкривати свої філологічні здібності. Успіхів і натхнення вам!

Автори

Літературі як виду мистецтва притаманне багатовимірне, історичне осмислення дійсності, сприйняття і зображення її як процесу. Предметом її пізнання й відтворення є *людина* в життєвому процесі та все з нею пов'язане. Тому художню літературу називають *людинознавством*.

Іван Франко назвав історію науки драмою ідей. Беручи за основу цю думку, історію літератури називаємо драмою ідей та образів. Письменник, досліджуючи світ, промовляє образами і картинами, які так само впливають на розум, як і наукові висновки, але ще більше на душу, емоційний світ читача. Митець, озброївшись словом, малює живі та яскраві образи, творить правдиві картини життя, впливаючи на фантазію читачів та їхню уяву. Він ставить героя перед лицем неминучої необхідності діяти, спонукаючи його керуватися соціальними мотивами чи ірраціональними поштовхами, стаючи жертвою власних ілюзій. Мотив «втрачених ілюзій» (назва роману *Оноре де Бальзака*), подолання героями своїх ілюзій — давній мотив красного письменства, що знайшов яскраве втілення і в творах українських митців слова.

Реальність у всій різноманітності переноситься в художній твір, стає *«другою реальністю»*, дещо схожою з дійсністю, але перетвореною письменником відповідно до його уподобань, ідеологічних орієнтацій, естетичних смаків. Моделювання реальності підпорядковується логіці художнього мислення митця, відповідає його задумові — представити свою картину світу, висловити свої ідеали.

Художнє новаторство чи феномен творчих уподобань відбору матеріалу і його художнє освоєння зумовлені психологією митця, його етичними й моральними поглядами, крізь призму яких він інтерпретує світ у межах власних знань. Водночас *художній твір розвивається за законами жанру, стильової течії в мистецтві*. Ви вже спостерегли у попередніх класах, що *класицисти*, наприклад, чітко поділяли героїв на позитивних і негативних, ідеальних і носіїв зла, тож характери були одновимірними: персонаж уособлював певну ознаку — розум,

мужність, шляхетність, чесність, жадобу, підступність, жорстокість, лицемірство, хвалькуватість. Натомість у *романтиків* герой наділявся винятковим характером і діяв у незвичайних обставинах, переживав пристрасні почуття, які керували його вчинками, як, наприклад, у повісті «Тарас Бульба» *Миколи Гоголя*. Попри випадковий підбір матеріалу, умовність і суб'єктивність творчості, надання переваги тим чи іншим фактам, явищам, довільність тлумачень, письменник має кінцеву мету: представити читачеві *естетичний образ реальності*, в якому «випадкове» стає засобом осмислення ймовірної природи окремих явищ і людського буття. Така магічність правдоподібності художньої картини світу досягається за допомогою окремих деталей, відтворених ситуацій, описів, діалогів, монологів та художнього узагальнення. Тому читач образ «другої реальності» сприймає як можливий варіант світобудови, яку можна сприймати або заперечувати. Така природа художньої літератури як різновиду мистецтва.

Із попередніх класів ви знаєте, що *українську літературу поділяють на періоди*: XI — XVIII століття — давня, XIX століття — нова, XX — початок XXI століття — новітня література.

Красне письменство XIX століття поділяється на менші самостійні періоди: українська література перших десятиліть XIX століття; 40 — 60 роки; 70 — 90 роки, кінець XIX — початок XX століть. Кожен період характеризується своїми образами, проблематикою, жанровою, стилістичною своєрідністю, певними естетичними відкриттями, художніми здобутками. Українські митці орієнтувалися на передові філософські та естетичні ідеї, творили у річищі шукань письменників Європи. Це засвідчує функціонування стильових течій у західноєвропейських та українській літературах: класицизму, сентименталізму, романтизму, реалізму, натуралізму, модернізму, які, по суті, розвивалися у невеликих часових проміжках, а під кінець XIX століття збігалися.

Поступово українська література завойовувала *світове визнання*. У європейських країнах значний резонанс мали твори Івана Котляревського, поетів-романтиків, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Марка Вовчка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки та інших, чий твори перекладалися слов'янськими та західноєвропейськими мовами, були позитивно оцінені тодішніми критиками. Наприкінці XIX століття кращі твори українських митців стали відомими і в Америці.

Невід'ємною ознакою літератури є її *національна своєрідність* та *вселюдський вимір*. Це означає, що мистецтво слова

кожного народу має національну самобутність, є носієм ознак, що характеризують націю, відбивають ментальність народу, його духовність. Загальні національні особливості світосприймання зумовлені історично, сформовані географічними особливостями території країни, на якій живе народ, її економічними, суспільними умовами, а також культурою, зокрема літературним життям. Національна своєрідність літератури позначається на тематиці й проблематиці творів, змалюванні характерних типів, що виявляють себе через індивідуалізовані риси героїв. Ця органічна якість художньої літератури певного народу яскраво розкривається через систему змістових і формально-стильових особливостей, притаманних національним митцям. Проте література кожного народу несе у собі не тільки національні особливості, а й загальнолюдські, близькі читачам інших народів. Українська література є гуманістичним мистецьким феноменом, адже завжди несла великий заряд любові до людини, захищала людську гідність. Невипадково твори українських письменників знаходили відгук у серцях читачів світу, які захоплювалися іскрометним сміхом Івана Котляревського, глибоким патріотизмом Тараса Шевченка, романтизмом Миколи Гоголя, інтелектуалізмом Лесі Українки, гуманістичним пафосом Ольги Кобилянської, неповторною поетикою Михайла Коцюбинського. Читачам багатьох країн імponує пафос утвердження духовної цінності людини, її права на свободу, рівність, вільний розвиток, захист державної незалежності.

Розвиток літератури відбувається в невинних пошуках, експериментах, тобто постійно перебуває в процесі.

Літературний процес — це особлива форма функціонування літератури в певній країні у певну історичну добу. Охоплює в своє силове поле не тільки художню літературу, а й усе, пов'язане з нею: *критику, літературознавство, філософію, суміжні мистецтва*. Він складається з таких *чинників*: творчі напрями, їх становлення, розвиток, занепад; стильові течії, боротьба між ними, часові межі; творчий доробок митців, їх новаторство; критика та її вплив на розвиток письменства; періодика, видавнича справа; зв'язок з літературами інших народів; літературні групи, письменницькі організації. Літературний процес у кожній країні є складником світового суспільно-історичного процесу розвитку мистецтва слова.

У XIX столітті виникло *літературознавство* — наука про художню літературу, яка висвітлює її походження, сутність і розвиток. Це одна з гуманітарних наук, яка відіграє важливу роль у духовному житті суспільства, формуючи у читачів естетичні смаки і світоглядні засади. Її функція — аналізувати

літературні явища, оцінювати художні твори у світлі загальнолюдських ідеалів, формувати систему наукових знань про мистецтво слова, сприяти поступу людства.

Українське письменство посприяло пробудженню національної самосвідомості бездержавної української нації. Воно стало оборонцем прав народу, а художня творчість — трибуною захисту знедолених. Отже, усвідомлення суспільного призначення літератури визначило характер художніх шукань митців, появу героїв, які відзначаються активністю, прагненням змінити антигуманний світ, наприклад, Бенедьо Синиця, Євген Рафалович у Франка, Чіпка Варениченко у Панаса Мирного та Івана Білика. Галерею борців за свободу створили Михайло Старицький, Борис Грінченко, Леся Українка та інші. Звеличували людину-творця, духовно багату особистість Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Олександр Олесь. Українська література цієї доби була новаторською і в проблематиці, образній палітрі, і в жанрових формах. Вона багата творчими індивідуальностями світового виміру, розмаїттям стильових і художніх манер, гнучкістю і свободою образного втілення. Національні митці сформували новий тип читача, який на початку ХХ століття виборював незалежну Україну.

Підсумуйте прочитане. 1. Що є головним предметом мистецтва слова? Своє твердження проілюструйте прикладами з творів українських письменників. 2. Назвіть періоди розвитку української літератури. 3. Простежте традиції і новаторство українського письменства першої половини ХІХ століття. 4. Схарактеризуйте гуманістичний пафос творів українських митців слова.

Робота в парах. Підготуйте з однокласником усні виступи, розподіливши теми, за потреби доповніть одне одного. 1. Що таке літературний процес? З яких чинників він складається? 2. Пригадайте з 9 класу і розкажіть, як розвивався літературний процес у добу романтизму. Назвіть відповідні художні твори та їхніх авторів.

Поміркуйте. 1. Чому мистецтво слова називають людинознавством? Аргументуйте відповідь прикладами із творів українських письменників. 2. Чи можна назвати змальовані картини у художньому творі аналогом картин життя? Свою відповідь аргументуйте. 3. Що зумовлює художнє мислення автора? Як це виражається в його творчості? 4. У чому полягає національна своєрідність української літератури та її загальнолюдське значення? 5. Які прочитані вами твори ХІХ століття сповнені антиколоніальним пафосом?

Творче завдання. Уявіть, що до вашої школи прибув ваш ровесник з іншої держави. Він просить вас розповісти про значення української літератури у світовому процесі. Усно складіть есе і виступіть у класі.

Огляд літератури останньої третини ХІХ століття

Літературне життя в Україні у другій половині ХІХ століття розвивалося у складних історико-культурних умовах. Чинність двох документів — Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) — унеможливлювала повноцінність функціонування українського літературного процесу. Цей період характеризується чергуванням «відлиг» і «мертвих антрактів» (*Сергій Єфремов*).

Відлига початку 70-х років була знаменна посиленням громадянської активності, створенням у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873), що став осередком наукового українознавства і об'єднав діяльність таких потужних вчених і митців, як *Павло Житецький*, *Володимир Антонович*, *Михайло Драгоманов*, *Павло Чубинський*, *Микола Лисенко*, *Михайло Старицький* та інші. За три роки вони здійснили колосальну працю зі збору, видання і дослідження українського фольклору, вивчення історії, мовознавства та мистецтва. Ця праця була перервана царським указом 1876 року, який передбачав заборону українського друкованого слова навіть під нотами пісні, завезення української книжки з-за кордону, друкування перекладів творів українською мовою.

Українська література означеного періоду має особливість, яка виокремлює її з-поміж інших літератур світу: вона перебувала у постійному зв'язку з національно-визвольним рухом свого народу. *Михайло Грушевський* наголошував: «Історія нашої літератури є zarazом історією нашого відродження національного і культурного, нечасто літературі випадало таке важне значення в житті народу... Українське слово виригтувало українсько-руський народ від видимої загибелі».

Геополітична розірваність України, бездержавний статус нації теж позначилися на літературному процесі. Самодержавна монархія Романових проводила сувору і послідовну політику заборон стосовно національних культур, зокрема

української. Конституційна монархія Габсбургів все ж декларувала певні права й свободи національним меншинам, що входили до її складу. Таким чином, культурне життя на східних (у складі Росії) і західних (у складі Австро-Угорщини) українських землях мало свої особливості й відмінності. Однак саме у період 70—90-х років XIX століття українці все тісніше гуртувалися у спільній боротьбі проти соціального, політичного і національного гніту. У цій боротьбі головну роль відігравала інтелігенція, бо саме від неї залежала інтенсивність національного самоусвідомлення українського народу.

На початку 70-х років в Україні відродили свою діяльність громади. Їх інтелектуальне ядро складали представники патріотично налаштованої інтелігенції, що активно працювала на ниві народної освіти. Прикметно, що до громад прийшли не лише українці за національністю, а й поляки, у свідомості яких перемогла правда історичної долі українців, — Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський, Костянтин Михальчук.

Після 1876 року центр культурного і літературного життя було перенесено з Києва до Львова. У Галичині активно діють товариство «Просвіта», засноване ще 1868 року, Літературне товариство імені Шевченка (1875), реформоване в 1892 році у Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), організовуються бібліотеки, читальні, драматичні та хорові гуртки. Численні газети і журнали українською мовою («Правда», «Зоря», «Діло») дали можливість друкувати твори українцям, що жили по різні сторони кордону. **Іван Франко** організував видання часописів «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», «Жите і слово». Завдяки **Наталії Кобринській** у Львові в 1887 році з'явився жіночий альманах «Перший вінок», що представив творчий набуток українок. Віднісши це видання до *«найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття»*, **Іван Франко** з гордістю зауважив: *«Голоси жінок-галичанок і українок переплітаються і зливаються в одну гармонію; почуття дружності і духовної близькості, неважаючи на політичні межі, виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок»*.

Перший політичний емігрант з України **Михайло Драгоманов** здійснив у Женеві п'ять випусків збірника «Громада» та двох номерів журналу під такою ж назвою. Завдяки його старанням у Женеві був надрукований роман Панаса Мирного та Івана Вілика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Драгоманов виступив у Парижі на літературному конгресі (1878) з доповіддю, у якій звучав протест проти небачених гонінь літератури великого народу.

Твори українських письменників могли з'являтися на Східній Україні в єдиному періодичному виданні — «Киевская старина» (1882—1906). Щоправда, упродовж 80—90-х років XIX століття вдалося надрукувати кілька альманахів: «Луна», «Рада», «Нива», «Степ», «Складка».

Незважаючи на постійні урядові заборони й обмеження друкованого слова, в Україні з'явилися митці, чия творча індивідуальність і нині чарує читача своєю яскравістю і глибиною — *Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, Іван Франко* та інші.

У другій половині XIX століття в українській літературі провідним художньо-стильовим напрямом стає *реалізм*. Письменники-реалісти основу художнього образу вбачали у його відповідності реальній дійсності, а також у зображенні насамперед типізованих образів, змалюванні типових обставин. Покликання літератури реалісти бачили у пізнанні дійсності та її ідейній оцінці. Улюбленими жанрами представників цього літературного напрямку були роман і повість.

 Міжпредметні паралелі. Найвидатнішими представниками реалізму вважаються *Іван Тургенєв, Федір Достоевський, Лев Толстой* — у російській літературі, *Чарлз Діккенс* — в англійській, *Оноре де Бальзак, Гюстав Флобер, Стендаль, Еміль Золя* — у французькій. Серед європейських реалістів слід виокремити письменника, чия творчість справила колосальний вплив на розвиток літератури в усьому світі. З його іменем пов'язують утвердження у світовому письменстві натуралізму. Це *Еміль Золя (1840—1902)* — французький письменник, автор «Ругон-Маккарів» — серії із 12 романів, які його уславили. Еміль Золя розробив основні засади натуралістичної естетики. Від художнього твору він вимагав документальної точності, а від митця — скрупульозного спостереження та вивчення дійсності. Він закликав не уникати змалювання відразливих деталей насколишнього світу, у власних творах показував життя соціального дна, хворобливу психіку людини тощо. В Україні натуралізм не набув істотного поширення, хоча й мав певний вплив на художнє шукання *Івана Нечуя-Левицького* («Бурлачка»), *Івана Франка* («На дні»), твори *бориславського циклу*). *Іван Франко* перекладав твори *Еміля Золя* і писав про французького письменника статті.

Розвиток української поезії в останнє тридцятиріччя XIX століття пов'язаний з іменами таких митців, як *Пантелеймон Куліш, Леонід Глібов, Юрій Федькович, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Павло Грабовський, Борис Грінченко,*

Яків Щоголев, Іван Манжура, Іван Франко, Володимир Самійленко, Леся Українка. Саме їм належить заслуга проблемно-тематичного і жанрово-стильового збагачення поезії, розширення її образної та ритмомелодичної систем. Серед цього суцвіття талантів виокремлюються дві постаті. Перша — *Михайло Старицький*, який «завершає собою пошевченківську пору в поезії, пору повільного відходу від тем Шевченка та його манери. Він з найбільшою яскравістю проголошує потребу перекладів як стимул і початок дальшого розвитку мови; в громадянській ліриці він виразно звертається від пророків та Старого Заповіту до громадянської поезії росіян; він перекладає Гейне і користується ним у власних спробах запровадити нові ліричні жанри» (*Микола Зеров*). Саме Старицькому належить заслуга виховання молоді літературної генерації 80-х — початку 90-х років XIX століття («Плеяда»). Леся Українка неодноразово стверджувала, що найбільше значення з попередників для неї мали Куліш і Старицький.

Друга постать — *Іван Франко* — новатор, законодавець поетичної культури, митець, який випробував і оригінально модифікував майже усі поетичні жанри та метричні системи. До вершин світової поезії належать його збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», поема «Мойсей».

Творцями української *прози* аналізованого періоду є *Іван Нечуй-Левицький, Олександр Кониський, Панас Мирний, Михайло Старицький, Іван Франко*. У 80—90-і роки цей ряд поповнюють *Борис Грінченко, Степан Ковалів, Олена Пчілка, Наталія Кобринська*. Прозаїки збагатили художній світ українського реалізму розмаїттям суспільних типів: інтелігенти-просвітники (Павло Радюк з роману «Хмари» Івана Нечуя-Левицького, Марко Кравченко з повісті «Сонячний промінь» Бориса Грінченка), селяни-правдошукачі (Микола Джеря з однойменної повісті Івана Нечуя-Левицького, Чіпка Варениченко з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика), робітники та заробітчани (твори бориславського циклу Івана Франка, «Бурлачка» Івана Нечуя-Левицького), емансиповані жінки («Товаришки» Олени Пчілки), жінки-повії («Повія» Панаса Мирного).

Постійним об'єктом мистецької уваги в українській прозі було сільське життя («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького, «Лихо давнє і сьогочасне» Панаса Мирного). Розмаїття тематики й проблематики української прози 70—90-х років XIX століття забезпечувалося зображенням багатьох соціальних типажів. «Історію народу в особах» написали українські майстри слова, показавши життя

робітників на шахтах («Батько та дочка» Бориса Грінченка) і нафтових промислах (бориславський цикл Івана Франка), чиновництва («П'яниця» Панаса Мирного), духовенства («Старосвітські батюшки і матушки», «Афонський пройди-світ» Івана Нечуя-Левицького), зобразивши соціальне зло та злочинське середовище («На дні» Івана Франка, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика). Проблему формування національно свідомого інтелігента порушив Іван Франко у романах «Перехресні стежки», «Лель і Полель».

Жанрове багатство української прози у 70—90-х роках визначається активним побутовуванням жанрів *оповідання* (цикл «Баба Параска та баба Палажка» Івана Нечуя-Левицького, «Каторжна», «Дзвоник» Бориса Грінченка, «Задля празника» Івана Франка), *новели* («Лови» Панаса Мирного), *повісті* та *роману*. Два останніх жанри в епоху реалізму зазнали особливого розквіту та жанрових варіацій. Так, в українській літературі означеного тридцятиліття функціонують *повість соціально-побутова* («Микола Джеря» Івана Нечуя-Левицького), *родинно-побутова* («Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького), *повість-хроніка* («Старосвітські батюшки і матушки» Івана Нечуя-Левицького), *ідеологічно-проблемна* («Лихі люди» Панаса Мирного, «Сонячний промінь» Бориса Грінченка), *історична повість* («Захар Беркут» Івана Франка, «Оборона Буші» Михайла Старицького).

У 1886 році стараннями Івана Франка у Львові був опублікований роман *Анатолія Свидницького* «Люборацькі». Написаний у 1861—1862 роках, цей твір порушував винятково важливу і актуальну проблему денационалізації, що призводить до деградації особистості. Названий автором «сімейною хронікою», цей твір переріз задекларовані жанрові рамки. Панас Мирний та Іван Білик виступили творцями жанру *соціально-психологічного роману* («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія»). Роман *проблемно-ідеологічний* з'явився з-під пера Івана Нечуя-Левицького («Хмари», «Над Чорним морем») та Івана Франка («Лель і Полель»). Незважаючи на заборону опрацювання певних тем (історичної, з життя української інтелігенції), написано *історичні романи* «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський» Івана Нечуя-Левицького.

На зміну оповіді від першої особи приходить об'єктивізована манера викладу зображуваного від третьої особи. Це розширило можливості художньої виразності прозового письма, що виявилися у широкому застосуванні описів — *портретів, пейзажів, інтер'єрів*. Панорамності зображуваного світу сприяли

авторські відступи, характерні для великих епічних полотен другої половини XIX століття. Визначальними рисами українського письменства 70—90-х років були віра у суспільно-перетворюючу роль художньої літератури, вплив на неї національно-визвольного руху. Епічні твори Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка та інших створили надійний ґрунт для подальшого розквіту української художньої прози.

В умовах цензурних заборон, штучно обмеженого функціонування українського друкованого слова важливого значення набувала українська **драматургія**. Для неї у 70—90-х роках були властиві широка соціальна проблематика, нові герої, досконала художня форма. Сценічно втілені п'єси **Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого, Бориса Грінченка, Івана Франка** розширювали сферу впливу української літератури, її функціональні можливості, спілкування з різними верствами народу. У Російській імперії театральна сцена була єдиною можливим офіційним місцем, де звучала українська мова. **Театр корифеїв** (Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий) став найкращою суспільною, національною і естетичною школою. *«Ці троє людей, — писав Іван Франко, — склали першу українську трупу, головними оздобами якої згодом були брати Івана Тобілевича, широко відомі артисти Садовський і Саксаганський, далі пані Заньковецька та Затиркевич і чимало інших талановитих артистів і артисток. Склалася трупа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані по тому, трупа, котра збуджувала ентузіазм не тільки в українських містах, а й у Москві, і в Петербурзі, де публіка часто має нагоду бачити найзнаменитіших артистів світової слави. Гра українських артистів була не дилетантською імпровізацією, а наслідком сумлінних студій, глибокого знання українського люду та його життя, освітленого інтуїцією великих талантів».*

До багатопроблемних і різножанрових досягнень української драматургії аналізованої доби відносять твори «Глитай, або ж Павук» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Марка Кропивницького, «Не судилось», «Талан» Михайла Старицького, «Мартин Боруля», «Хазяїн», «Сто тисяч», «Суєта», «Житейське море» Івана Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Степовий гість», «Серед бурі» Бориса Грінченка, «Учитель», «Сон князя Святослава», «Украдене щастя» Івана Франка.

Міжпредметні паралелі. Український театр останньої третини XIX століття був музично-драматичним. Семен

Гулак-Артемівський (1813—1873) написав першу українську лірично-комічну оперу «Запорожець за Дунаєм». Ця опера йшла з великим успіхом у театрі корифеїв і сьогодні входить до репертуару багатьох українських театрів. **Петро Ніщинський (1832—1896)** є автором музично-драматичної картини «Вечорниці» до вистави Тараса Шевченка «Назар Стодоля». Знаменитим є чоловічий хор з «Вечорниць» «Закувала та сива зозуля». **Микола Лисенко (1853—1909)** на матеріалі п'єси «Наталка Полтавка» створив оперу.

Підсумуйте прочитане. 1. Чим відзначалося літературне життя в Україні у другій половині XIX століття? 2. Коли були підписані Валуєвський циркуляр та Емський указ? Як вони позначилися на перебігу українського культурного життя? 3. З'ясуйте значення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у розвитку українознавства. 4. Схарактеризуйте подвижницьку діяльність громад початку 70-х років XIX століття. 5. Коли і де було відкрите Наукове товариство імені Тараса Шевченка? 6. Назвіть українських письменників, чия творчість припадає на 70—90-і роки XIX століття.

Поміркуйте. Чому українською літературною столицею наприкінці 50-х — на початку 60-х років був Петербург, на початку 70-х — Київ, а після 1876 — Львів? Поясніть причини такої міграції центру українського літературного життя.

Робота в парах. Один з учнів має розповісти про заснування і функціонування українських газет та журналів у Галичині, їх значення у розвитку української літератури. Інший — з'ясувати ситуацію з періодичною пресою і неперіодичними виданнями на Східній Україні в останній третині XIX століття. Учні можуть доповнювати один одного.

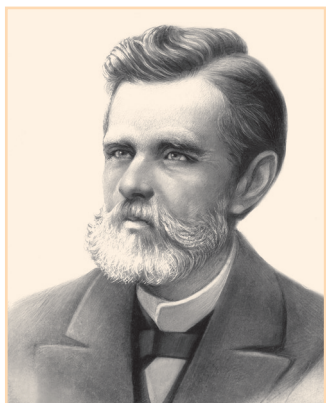

Робота в групах. Поділіться в класі на дві групи, кожна з яких характеризує зміст циркуляра міністра внутрішніх справ Росії та царського указу 1863 і 1876 років щодо українських книг і періодичних видань. З'ясуйте особливості літературного життя в Україні після підписання цих документів. Доповідають про результати спільної роботи окремі учні від кожної групи.

Мистецька скарбниця. Прослухайте хоровий твір Петра Ніщинського «Закувала та сива зозуля» у виконанні хору імені Григорія Верьовки. Які почуття викликає у вас цей твір? Чому кування зозулі викликало сльози у невольників? Як змінювався ваш настрій упродовж виконання твору?

Іван Нечуй-Левицький (1838—1918)

Левицький був у важку, войовничу, заогнену пору тим, чого в таку пору і найрозумніші не розуміють — був артистом¹, творцем живих типів...

(Іван Франко)

Одного з найкращих українських прозаїків, відомого в літературі під псевдонімом Іван Нечуй-Левицький, вважають неперевершеним майстром слова, тонким знавцем народного побуту, історії, ментальності українців, митцем з яскраво вираженою громадянською позицією. Талант письменника навіть у радянські часи, коли його прагнули втиснути в рамки «дожовтневого» автора з «манерою докладного, неквапливого зображення матеріального побуту», змушував читачів замислюватися над причинами розбрату в українському суспільстві («Кайдашева сім'я») та появи шукачів правди, які заради волі нехтували особистим щастям, благополуччям родини («Микола Джеря»). Нечуй-Левицький володів багатограним талантом: був неперевершеним майстром сатиричного зображення («Баба Параска та баба Палажка»), тонким ліриком у показі кохання й жіночої неволі («Дві московки», «Бурлачка»), вдумливим аналітиком (романи «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єремія Вишневецький»), борцем за морально-етичні цінності (повісті «Причепя», «Живцем поховані»). Пробирав себе Іван Семенович як драматург: створив історичні драми «Мотря Кочубеївна», «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї»; сатиричну п'єсу «На Кожум'яках», яка особливої популярності набула в переробці Михайла Старицького під назвою «За двома зайцями». Твори про дітей — оповідання «Вітрогон», казка-легенда «Запорожці», інші казки засвідчують, що Іван Семенович був тонким знавцем дитячої психології. Митець став непересічним публіцистом, фольклористом, істориком, літературознавцем, що демонструють нариси «Яків Головацький і Пантелеймон Куліш», «Марія Заньковецька», «Хто такий Тарас Шевченко», праці «Світгляд українського народу в прикладі до сучасності», «Історія Русі», «Криве дзеркало української мови». Маючи хист мовознавця, Нечуй-Левицький видав двотомну «Граматику украинского языка».

¹ А р т і с т — тут: митець.

Визначний майстер реалістичної прози

Що ж можна вважати передумовами появи на українських теренах такого свідомого митця, просвітителя, палкого вболівальника за долю України? Першою передумовою стало виховання у священницькій сім'ї, яка справедливо вважалася в українському соціумі еталоном поведінки й культури. Іван Семенович Левицький народився 25 листопада 1838 року в селі Стеблеві Канівського повіту Київської губернії (сучасна Черкаська область). Батько його, Семен Степанович, був священником з діда-прадіда. Він змалку привчав дітей до книжки, адже зібрав велику бібліотеку, в якій були й «Літопис Самовидця», й «Літопис Грабянки», й «Історія Малої Русі» Дмитра Бантиш-Каменського. За словами сина, Семен Левицький основою усіх своїх починань *«мав українську ідею»*, всупереч настановам Російського Синоду, проповіді в церкві читав українською мовою. Ще малим хлопцем майбутній письменник чув від односельців про Шевченка, адже Керелівка (Кирилівка) розташована поблизу від Стеблева, та й батько любив читати напам'ять вірші Кобзаря. Народолюбство священника Левицького було дійовим: при церкві він започаткував школу, в якій кріпацьких дітей учив грамоти, проте місцевий поміщик

Будинок-музей Івана Нечуя-Левицького
в селі Стеблеві Черкаської області

Головінський заборонив навчання, мотивуючи це тим, що грамотні кріпаки панщину відробляти не захочуть. Разом із селянськими дітьми в цій школі вчився й Івась, грався з ровесниками в народні ігри, слухав фантастичні фольклорні перекази про «нечисту силу», вражаючи розповіді про нестатки в родинах, про панську сваволю. Ці дитячі враження, знання реального життя стали другою передумовою формування особистості митця, його намаганням в художніх творах захистити, виправдати скривджених, затаврувати винуватців соціального зла.

Третью передумовою кристалізації характеру, вироблення стійкої громадянської позиції стало те, що змалку в сім'ї, від ровесників, кобзарів, односельців Іванові Левицькому випадало чути історичні легенди про Івана Гонту й Максима Залізняка, яких народ вважав своїми заступниками, тому ці постаті вразливий хлопчик уявляв у ореолі слави й жертвовності. Патріотично налаштований Семен Левицький при кожній нагоді привертав увагу дітей до історичних місць. Про це згадував Іван Семенович у «Життеписі»: *«Було, як їдемо з ним в Корсунь, то все, було, показує нам Різаний Яр та могили під Корсунем, де була битва Богдана Хмельницького з поляками; показував Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги»*. Матір майбутнього письменника, Анна Лук'янівна, з роду Трізвінських, знала чимало народних пісень, прислів'їв, приказок, була грамотною жінкою. За свідченнями з автобіографії письменника, мамина соковита мова згодом лягла в основу багатьох творів митця.

Дев'ятирічного Івася батько відвіз до Богуслава в духовне училище. Добре підготовленого хлопчика зарахували не до підготовчого, а відразу до першого класу. Незважаючи на природні здібності й належну підготовку, вчитися вразливого Івасеві було важко через сувору дисципліну, знуцання окремих вчителів і схоластичність, абстрактність багатьох наук. На щастя, в училищі були й справжні педагоги, які давали учням глибокі знання. Їхній приклад пізніше надихнув Івана Семеновича на викладацьку діяльність. 1853 року Івана Левицького перевели до Київської духовної семінарії. Тут він захопився читанням художньої літератури, а повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба» знав напам'ять. Закінчення семінарії для Івана Левицького виявилось не тільки важливим етапом духовної зрілості, а й фізичним випробуванням: від систематичної перевтоми юнак серйозно захворів. Проте мальовнича природа рідного Стеблева, материнське піклування, належні харчі й відпочинок скоро поставили Івана на ноги. Він почав викладати у Богуславському училищі, а восени 1861 року вступив до Київської духовної академії. Майбутні священники цього

богословського закладу підтримували тісні стосунки зі студентами Київського університету, які обговорювали проблеми рідної мови, історії України. Це активізувало цікавість юнаків до українського письменства, стимулювало їх до власної творчості. Почав писати українською й Іван Левицький, не втаємничуючи ні товаришів, ні батьків. Юнак вирішив не висвячуватися на священика, оскільки це унеможливлювало перспективу письменницької справи, тож обрав викладацьку діяльність.

Іван Левицький з юності виявляв далекоглядність і силу волі; він ясно бачив свої завдання й життєву мету — служіння рідному народові. *Іван Франко* чи не його єдиного серед сучасників вважав письменником глибоко свідомим насамперед національно: *«Іван Нечуй-Левицький не був публіцистом, не був борцем ані полемістом, не був чоловіком партії, прихильником такої чи іншої політичної доктрини чи програми... Він був українцем і українським, виключно українським письменником тоді, коли многи його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищать швидко всі національні різниці»*.

Випускник академії влаштувався на роботу викладачем російської словесності в Полтавській духовній семінарії, де й написав свої перші повісті — «Дві московки» й «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть», що з'явилися друком у 1868 році. За змістом ці твори суттєво відрізнялися: перший стосувався страшних реалій долі жінки-солдатки, другий — вражав романтизмом буряної ночі, містичним акцентом тяжів до творів Миколи Гоголя. Оскільки в Україні діяла офіційна заборона на друк будь-яких творів українською мовою, рукописи своїх повістей молодий автор, неабияк ризикуючи, надсилав до Львова. У 1869 році їх опублікували в журналі «Правда» під псевдонімом Іван Нечуй. Цим обраним ім'ям митець наче відсторонювався від шовіністично налаштованих недоброзичливців, нехтуючи їхніми доносами й невдоволенням начальства. Через рік Іван Семенович завершив роботу над повістю про українську інтелігенцію «Хмари», вклавши в уста Павла Радюка болючі слова: *«Де наша минувість, де вона ділась? Де наша козацька воля і рівність? Нам не треба Туркестану, не треба солдатчини, не треба панів! — Та чого ж нам треба? — спитав батько несміливо й тихо, сливе нишком. — Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо!»*. Як бачимо, Нечуй зафіксував зміни у світогляді українців: те, що для старшого покоління вважалося крамольною темою розмов, для молодшого виявилось актуальним питанням національної самоідентифікації.

Коли Іванові Левицькому запропонували викладацьку роботу в гімназіях Каліша і Седлеця, він з радістю погодився.

Тут він провадив активне громадське життя. У Седлеці навіть успішно зіграв на сцені роль Петра з «Наталки Полтавки» Івана Котляревського. Літературну творчість молодий талант не лише не занедбав, а й зав'язав дружні стосунки з Пантелеймоном Кулішем і редактором журналу «Основа» Олександром Білозерським, познайомився з Миколою Костомаровим. У 1872 році у Львові вийшли друком «Повісті Івана Нечуя».

Хоч професійна кар'єра Івана Семеновича складалася вдало і як письменник він здобував усе більшу популярність, всієї повноти щастя Нечуй-Левицький не зазнав: одружитися йому не судилося. Незреалізовані можливості особистого щастя вилилися у високу продуктивність творчої праці Івана Левицького й трепетне ставлення до кохання його літературних героїв. Високі почуття — як щасливі, так і трагічні — письменник завжди виводив прекрасними.

Переїхавши 1873 року до Кишинєва, Іван Семенович прожив тут до 1885 року, викладаючи російську мову та літературу, старослов'янську і латинську мови в гімназіях, водночас працюючи і бібліотекарем. Саме тут були написані повісті «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880). Іван **Франко**, прочитавши «Миколу Джерю», в образі головного героя розпізнав тип волелюбного українця, характерний для доби козаччини: *«Микола Джеря — один із тих світлих, лицарських типів українських, з яких колись складався сам цвіт запорозького козацтва, а яких тепер чимраз рідше стрічаємо... Та й не диво, що перероджується народ український, не диво, що важка доля згинає його сильну спину, що перенесла на собі тверді ярма: власних князів, татар, ляхів та кріпацтва... Микола Джеря, хоч кріпаком родився, був однак з тих людей, котрим ціле життя воля пахне, був з тих здорових натур, що скорше вломляться, а зігнути не дадуться»*.

Нечуй-Левицький усвідомлював, що перед українцями водночас постало багато проблем, що їх європейські народи розв'язували поступово і впродовж довгого часу. В «Кайдашевій сім'ї» він показав розпад патріархального суспільства, у «Бурлачці» подав жахливу картину пролетаризації селянських мас.

Високий авторитет, яскрава громадська позиція народолюбця Левицького не могли не дратувати місцеве начальство, зокрема директора гімназії, який систематично писав на Івана Семеновича доноси в поліцію. Критичною точкою в стосунках директора і викладача став офіційний виклик з погрозами, описаний пізніше у повісті «Над Чорним морем»: *«Ви прочитали в однім класі уривок з української думи про Хмель-*

ницького, ви пишете в галицькі журнали... Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть на Біле море... Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні».

Політично забарвлений конфлікт прискорив вихід гімназійного викладача на пенсію. У віці 47 років Нечуй-Левицький переїхав до Києва, де прожив понад три десятиліття й написав такі високохудожні твори, як «Невинна» (1886), «Над Чорним морем» (1890), «Скривджені і нескривджені» (1892), «Поміж ворогами» (1893), «Гетьман Іван Виговський» (1895), «Князь Єремія Вишневецький» (1897). Читаючи їх, осмислюючи минуле й сучасне, багато хто уявляв собі автора широкоплечим, фізично досконалим козарлюгою, повним життєвої сили й енергії. Насправді митець був невисоким, худорлявим, слабосилим чоловіком, який, за словами Івана Франка, *«говорив теплим і щирим, але слабеньким голо- сом, ходив помаленьку дрібними кроками і взагалі робив вра- ження пташини, вродженої в клітці»*.

Микола Самокиш. Бій Максима Кривоноса
з Єремією Вишневецьким

Пам'ятник
Іванові Нечую-
Левицькому в Стеблеві.
Скульптор Г. Кальченко

являлися носіями національної ідеї, представниками колонізованої нації, тому й ставили перед собою дещо інші завдання, ніж їхні російські сучасники. Головними принципами української літератури Нечуй-Левицький вважав *«реальність, народність і національність»*.

На час початку Першої світової війни Іванові Семеновичу виповнилося 76 років, тож він потребував опіки, тим більше в тяжкий воєнний час, проте сестра і небіж, яким письменник матеріально допомагав усе своє життя, знехтували родинними обов'язками. Нечуй-Левицький сам мусив стояти в чергах під дощем чи снігом і не раз застуджувався, занепадав духом. Коли ж письменник зовсім зліг, родичі віддали його в будинок для перестарілих і навіть не навідувались. Страдницький шлях письменника обірвався 2 квітня 1918 року. Поховали Івана Семеновича на Байковому кладовищі в Києві.

Іван Нечуй-Левицький започаткував новий етап розвитку національної прози. *Іван Франко* відзначив уміння митця спостерігати й художньо моделювати життя, називав його *«колосальним, всеобіймаючим оком»* Правобережної України. *«Те око обхапче не маси, а одиниці, зате обхапче їх із*

Незважаючи на кваліть і хворобливість, письменник видав восьми томів своїх творів, сумлінно трудився над перекладом Біблії, клопотався про вихід україномовного журналу «Промінь», що так і не побачив світу через дію валуєвського циркуляру. Нечуй-Левицький був одним із найерудованіших тогочасних людей. Він цікавився прозою Оноре де Бальзака, Еміля Золя, Жорж Занд, поезіями Шарля Бодлера і Поля Верлена, драматургією Вільяма Шекспіра і творчістю братів Едмона і Жуля Гонкурів, про кожного з митців мав свою високопрофесійну думку, що інколи суперечила моді. Високо оцінював Іван Семенович романи російських письменників — «Батьки і діти» Івана Тургенєва, «Що робити?» Миколи Чернишевського, однак у власних романах про інтелігенцію не став епігоном цих митців. Його герої завжди ви-

незрівнянною бистротою і точністю, вміє підхопити відразу їхні характерні риси і передати їх нам із тою випуклістю і свіжістю красок, у яких бачить їх само».

Підсумуйте прочитане. 1. Що ви можете сказати про передумови формування характеру Івана Левицького? 2. Які завдання перед собою ставили передові люди другої половини XIX століття? Проаналізуйте поданий у статті уривок з повісті «Хмари», з'ясуйте відмінності в світоглядах старшого і молодшого поколінь. 3. Чому передові погляди Івана Нечуя-Левицького гімназійне начальство осуджувало? 4. Яким ви уявляєте Івана Семеновича? Яким його побачив Іван Франко? Опишіть художній портрет митця (с. 16). 5. Чим вас вразив останній період життя Нечуя-Левицького? Чи зазнав він родинного щастя? 6. Чому Іван Франко назвав Нечуя-Левицького «колосальним всеобіймаючим оком» України? Прокоментуйте відповідну цитату.

Поміркуйте. 1. Чому Іван Семенович не продовжив династію священиків, віддавши перевагу педагогічній і письменницькій справі? 2. З якої причини митець приховував свої ранні твори від ровесників та батьків? У чому полягали життєві ідеали молодого письменника? 3. Чи вважаєте ви Нечуя-Левицького новатором у літературі? Свою відповідь належно обґрунтуйте. 4. Як ви розцінюєте той факт, що вслід за Пантелеймоном Кулішем Нечуй-Левицький взявся до написання історичних романів? Які теми він висвітлював? Яку роль відіграють художні історичні твори для національної самоідентифікації? Відповідаючи, використовуйте картину Миколи Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким» (с. 21). 5. Прочитайте висновок Івана Франка про образ Миколи Джері з повісті Івана Нечуя-Левицького. Хто з героїв прочитаних вами творів інших авторів також відповідає такій характеристиці? Чому ви так вважаєте?

Словникова робота. 1. Пригадайте, що таке епіграф і яка його функція. Прочитайте епіграф до статті про Нечуя-Левицького, розкрийте його зміст. 2. Пригадайте визначення повісті й роману. Якими ознаками повість відрізняється від роману? 3. Які риси притаманні історичному роману? Який роман вважають першим українським історичним романом? Хто його автор?

Мистецька скарбниця. За повістю Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» було створено фільм, у якому головного героя зіграв Амбросій Бучма. Згодом зняли кінокартину «Василина» за мотивами повісті «Бурлачка». Роль головної героїні зіграла Зінаїда Пігулевич. Знайдіть у пошуковій програмі Google.com.ua мережі Інтернет відомості про обидва фільми й підготуйте реферат.

Робота в групах. У групах (по 3—5 осіб) підготуйтеся до обговорення проблемного запитання: «Іван Нечуй-Левицький — автор творів про пригноблене селянство чи генератор нових тем в українському красному письменстві?», обговоріть на цю тему.

Сміх крізь сльози

Як вам уже відомо, повість *«Кайдашева сім'я»* 1879 року було опубліковано у львівському часописі «Правда». Вдруге автор видав повість у 1887 році в Києві, дещо змінивши початок і зробивши розв'язку щасливою: груша всохла, брати помирилися й, нарешті, в сім'ї запанувала злагода. Проте кожен читач усвідомлював штучність такого примирення, адже за характерами члени одіозної сім'ї були аж ніяк не придатними для безконфліктного співіснування. Причиною змін у творі стало те, що митець не намагався показати українців дріб'язковими, сварливими, чим йому несправедливо дорікали окремі сучасники. Уважний читач розумів, що сім'я Кайдашів — не типова модель селянської родини, адже викликає закономірний осуд односельців. Проте в таких явищах, як змізернення людської душі, консерватизм і відсталість селянства, письменник вбачав загрозу для української нації морального й духовного убозтва. Тож порушив цю проблему в соціально-побутовій повісті *«Кайдашева сім'я»*, прагнучи справити на читачів моралізаторський вплив. Написано повість у річищі поетики реалізму.

Реалізм (лат. realism — дійсний) — мистецький напрям XIX століття, що зображував типові характери в типових обставинах, прагнучи до глибокого й панорамного змалювання життя в його закономірностях і суперечностях. Його основні ознаки: соціальна зумовленість характеру людини, змалювання згубного впливу антигуманного світу на вчинки і долю героїв; історизм у відтворенні явищ дійсності (бачення історичної перспективи, взаємодія минулого, теперішнього і майбутнього); психологізм, відтворення внутрішнього світу героїв; гуманізм, співчуття і протест проти всіх форм соціального і духовного поневолення людини.

Ці прикмети реалізму знайшли своє втілення у творах Нечуя-Левицького.

Сучасний літературознавець Ростислав **Міщук** наголошував: *«Письменник у своїх повістях 70—80-х років детально показав змізернення особистості, домінування Кайдашів, старосвітських батюшок і матушок переважно егоїстичних характерів, відсутність глибоких життєвих ініціатив, які б давали широкий простір думкам і почуттям. Оце поглинання людини побутом сприйнято було Нечуєм-Левицьким як велика загроза людській індивідуальності»*. У *«Кайдашевій сім'ї»* письменник заговорив не тільки про занепад споконвічно високої ролі батька в українському суспільстві, не тільки показав зло, яке оселилося в людському серці й дало страшні плоди, не

Віктор Полтавець. Ілюстрації до повісті «Кайдашева сім'я»

лише вдався до змалювання контрастних пар літературних героїв, щоб увиразнити типові образи українських селян, а й, попри сатиричність художнього тексту, показав, за словами літературознавця **Володимира Панченка**, «людей, які не сміються», адже щирого сміху, козацького, ментального, в повісті практично нема: *«Твір «населений» дуже серйозними, навіть похмурими людьми. Лише інколи пробує жартувати Лаврін, а Мотря й Кайдашиха якщо й сміються, то хіба що зі злістю. Їм не до сміху, оскільки вони — учасники великої родинно-побутової війни, якій не видно кінця»*.

Звісно, Нечуй-Левицький разом з художніми персонажами сміється крізь сльози, адже показує руйнування традиційних підвалин життя українського селянства, моральний занепад і духовну деградацію поневоленого народу.

У творі чітко окреслено місце подій. Семигори — не плід творчої уяви, а добре знайомий письменникові населений пункт, адже в дитинстві Івась часто гостював у родичів з цього села, знав багатьох місцевих тіток і дядьків, не раз зустрічався з членами сім'ї Мазурів, які проживали на кутку Солоному біля церкви й прославилися неспокійною вдачею, постійними колотнечами у родині. Сім'я Мазурів, яких по-вуличному звали Кайдашами, і стала прототипом сім'ї літературних персонажів у побутово-сатиричній повісті. Запозичив з реального життя письменник й злочасний пагорб, на якому часто ламалися вози. Навіть прізвище сватів Мазурів — заможних Довбишів — зберіг, а їхню язикату дочку теж переніс у повість, змалювавши скору на розправу Мотрю, та ще й для увиразнення примхливої вдачі наділив її *«серцем з перцем»*.

Повість «Кайдашева сім'я» не тільки соціально-побутова, а й сатирична. Як зауважує літературознавець **Ніна Крутікова**, *«комічні дії Кайдашів, зображені Нечуєм-Левицьким з теплою,*

співчутливою посмішкою, ніби «зсередини», з самого добре знайомого і близького селянського середовища... Головне ж для письменника не «сміх заради сміху», а вірність життєвій правді. З серії кумедних подій виростає реальна і трагічна за своєю суттю картина життя селянства, яке потрапило з кріпосницького ярма у безвихідь нових пореформених відносин». Митець виявився неабияким знавцем стосунків у патріархальній селянській родині, тонко помітив наслідки панщини в характерах Омелька *Кайдаша* і його дружини *Марусі*, зробивши їх на старість ущербними людьми: шинок для голови сімейства в силу його все більшої горілчаної залежності став єдиним місцем, де він почувався комфортно, а спроби його дружини «*стати панею*» бодай у власній сім'ї й перетворити невісток на безправних наймичок призвели до ганьби на все село. Яскрава цитата засвідчує жорстокість Кайдашихи та її прагнення до влади: «Вона стояла над душою в Мотрі, наче осаула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду». Ще в молодості перейняла Маруся від панів лицемірність і улесливість, показну манірність і чванливість. Називаючи спочатку Мотрю «*медовими словами*» — *серденьком, золотцем, дитям*, свекруха швидко скидає облудну маску, люто лається, «*полум'ям дише*», обзиває невістку *кобилою, занозою* тощо. Мотря скалічила стару матір. Згодом морально zdeградували колись поетичні натури Лаврін та Мелашка, що спричинило ущербне виховання внуків.

Авторська позиція в повісті здебільшого нейтральна або прихована, інколи осудливо-іронічна, проте до старих Кайдашів письменник неоднаразово виявляє співчуття і розуміння. Не може й читач не жаліти пристарілого Омелька, на якого підняв руку Карпо, а молодший син взагалі перестав вважати батька головним у родині. Невдячний Карпо перед усім селом назавжди підірвав Кайдашів авторитет, хоч саме батько дав йому дах над головою, збудувавши хату через сіни, завдяки батьковому стельмахуванню сім'я постійно мала грошові надходження. Омелько, як умів, намагався примирити дружину зі старшою невісткою, щиро жалів Мотрю, турбувався, щоб вона пообідала, незважаючи на сварку, врешті, відділив Карпа, віддавши йому значну частину власного господарства. Викликає читацьку прихильність і Маруся Кайдашиха, коли вночі встає забавляти свого першого внука, хоча за день тяжко наробилася по господарству. Навіть тоді, коли Мотря налаштувала своїх дітей проти рідної бабусі, Кайдашиха все ж любила всіх онуків, частувала їх ласощами, пестила. Омелькова раптова смерть і Марусине каліцтво — страшний наслідок небажання синів у стосунках з батьками виявитися добрішими,

не насміхатися з них, а розуміти й прощати вікові вади стареньких.

Представників молодшого покоління Кайдашів Нечуй-Левицький змалював неоднозначно. Понурий вдачею **Карпо**, який з дитинства не вмів посміхатися, й прагматична, сварлива, скупа, хоч і надзвичайно працьовита **Мотря** варті одне одного в подружжі, яке виникло не стільки з любові, скільки з розрахунку. Мотря імпонувала Карпові насамперед фізичною силою, Карпо ж подобався Мотрі тим, що гордий парубок звернув увагу саме на неї. Залицяння Карпа до дівчини показано грубим, фривольним, проте на високі почуття, «*куслива, як муха в спасівку*», Довбишівна й сама була не здатна. Багацька дочка й до власних батьків не виявляла найменших сантиментів, підвищувала голос на матір, а в сім'ї чоловіка з першого подружнього дня розпочала нескінченну війну зі свекром і свекрухою. Навіть відокремившись від старих Кайдашів, молода пара не намагалася жити бодай у добросусідському мирі з ними. Отже, справа не в індивідуалізмі й ментальному прагненні молодої сім'ї до відокремлення. Якби Мотря й Карпо проживали навіть далеко від батьків, навряд чи ця сім'я відзначалася б толерантними взаєминами. Характери Карпа й Мотрі дають привід припускати, що вони не стерпіли б одне одному й найменшої провини, адже й тоді, коли їхня увага була прикута до ворожнечі з родичами, Карпо час від часу накидався на дружину, дорікав їй надлишком «перцю» у вдачі, а Мотря грубо відповідала чоловікові.

Лаврін змалку був повною протилежністю братові. Веселий, жартівливий, доброзичливий, мрійливий парубок виявився здатним на щирі, глибокі почуття, закохавшись у Мелашку з першого погляду. Він поводився романтично, поїхавши не до млина, як планував, а вслід за дівчиною. Розмова між закоханими пересипана народнопісенними зворотами, ніжністю. Мелашка Лаврінові видалася небаченою красунею, її убога оселя — найкращою хатою в селі, її батьки — найпоряднішими людьми у світі. Юний Кайдаш, на відміну від брата, на перше місце ставить не придане майбутньої дружини, не її фізичну силу, вкрай потрібну для виконання важкої роботи в господарстві, а людську красу в усіх її проявах. Кайдашиха не відмовляла Лавріна від одруження з дочкою бідних Балашів, які аж ніяк не були рівнею заможним Кайдашам. Незважаючи на маленький зріст і фізичну тендітність, добре вихована у батьківській сім'ї **Мелашка** старалася в усьому догодити свекрусі, сумлінно виконувала будь-яку роботу. В найскрутніші хвилини Мелашку рятувала її любов до Лавріна, його співчутливе, ніжне ставлення до дружини. Якби Кайдашиха не при-

нижувала невістку, не надривала непосильною працею її здоров'я, Мелашка б любила стару, як рідну матір. Рішення не повертатися в Семигори з Києва виникло в Мелашки спонтанно, з відчаю, що знову доведеться щоденно терпіти свекрушині безпідставні кпини й знущання. До того ж, Київ зачарував селянку красою храмів, золотоверхими банями церков. Врешті Мелашка повернулася в Семигори тільки з любові до Лавріна, який таки розшукав дружину в Києві й умовив примиритися. До честі Кайдашихи, вона на знак примирення купила невістці найкращий одяг і надалі ставилася до неї, як до рідної дитини. Лише безпідставні претензії Мотрі змусили Мелашку спочатку оборонятися, а згодом уподібнитися старшій невістці. Не крадім життя зробило й Лавріна, який став безжальним, грубим та завдав батькові найболючішого морального удару — перестав визнавати батька головою родини, що спричинило душевну драму та безпросвітне пияцтво старого: *«Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця»*. Закономірна в нестерпних умовах родинної ворожнечі деградація Мелашки і Лавріна сягає свого апогею на останніх сторінках повісті, а це означає, що процес уже незворотній, колись прекрасні тілом і душею особистості остаточно втратили свої найкращі риси.

«Кайдашева сім'я» належить до найбільш відомих творів Івана Нечуя-Левицького. Написана понад сто років тому, повість залишається актуальною і повчальною для нових поколінь наших сучасників. Її сатиричний струмінь, спрямований проти побутового зла, безпричинної ненависті, дріб'язкового користолюбства, невдячності, здатний виховувати людей, схильних до подібного в реальному житті. Адже ще геніальний **Микола Гоголь** писав: *«Сміх — велике діло: він не віднімає ні життя, ні маєтку, але перед ним винуватець — як зв'язаний заєць»*. Дуже високо *«Кайдашеву сім'ю»* оцінив **Максим Рильський**: *«Жодна література світу, скільки мені відомо, не має такого правдивого, дотепного, людського, сонячного, хоч децю і захмареного тугою за кращим життям, твору про селянство... Тут усе виконує свою визначену автором роль, веде свою мистецьку партію, як інструмент у хорошому оркестрі чи хорі»*.

Значну роль у повісті відіграє соковита українська мова, багата на влучні порівняння (*доладна, як писанка; моргне, ніби вогнем сипне; сало шипіло, як змія; горщик завищав під ножем, наче цуценя; у мене два сини, неначе два соколи*), яскраві епітети (*свята земля, рожевий світ*), звертання з виразно фольклорним забарвленням (*серце моє; моя втіхо; моя дитино; будь же гожа, як рожка, весела, як весна, робоча, як*

бджола), що викликають у читачів цілі ланцюжки асоціацій. Надзвичайно вдалі, яскраві у Нечуя-Левицького описи природи. Саме в них часто виявляється й виразна авторська позиція митця, закоханого в рідний край. Спостереження за колористикою творів письменника дали право Іванові Франку назвати автора «Кайдашевої сім'ї» *«великим артистом зору»*.

Аналізуємо твір. 1. Якими постають Омелько Кайдаш і Маруся Кайдашиха під час першого знайомства з ними? На яких художніх деталях портретів цих героїв акцентує увагу письменник? З якою метою? Чому він порівнює Кайдашиху з *циганською голкою*? Як ви вважаєте, кому з них більше симпатизує автор? Свою відповідь підтвердіть цитатами з твору. 2. Близько до тексту опишіть зовнішність Карпа і Лавріна. На основі яких спостережень ви можете сказати, що брати відрізнялися не стільки зовнішньо, скільки характерами? Чи вважаєте ви молодих Кайдашів антиподами? 3. Які особливості залицання Карпа до Мотрі ви можете відзначити? Який прихований висновок автора про цю пару ви збагнули? 4. Як ви вважаєте, хто найбільше винен у вкрай напружених стосунках у сім'ї Кайдашів? На основі яких подій у повісті ви зробили свій висновок? 5. Які людські якості Кайдашихи викликають у вас відразу? Які з них сформувалися у жінки ще в молодості, під час служби в панському дворі? Які риси характеру Марусі ви вважаєте позитивними, які вчинки — похвальними? Чому саме? 6. Який епізод твору викликав у вас співчуття до Мотрі, а не до Кайдашихи? Прокоментуйте його. 7. Як ви розцінюєте той факт, що Кайдаш після бурхливої сварки не вигнав Карпа й Мотрю до батьків невістки, а побудував хату через сіни для молодої сім'ї? Чи допомагали Довбиші в зведенні цього житла? Про що це свідчить? 8. З якої причини Омелько не пішов на прощу, хоч був дуже богомільним? Як ви розцінюєте той факт, що Кайдаші відпустили Мелашку до Києва одну? Чи логічним було рішення жінки не повертатися додому? Чому ви так вважаєте? Про що свідчить те, що не лише чоловік і рідна мати, а й свекруха подалися до столиці шукати Мелашку? 9. Чому Мелашка почала оборонятися від Мотрі аж тоді, коли відчула, що свекруха на її боці? Як постійна ворожнеча старих Кайдашів з синами та невістками відображалася на вихованні онуків? 10. Як саме помер Омелько? Який ви вважаєте підтекст такого завершення життя персонажа? Проаналізуйте епізод похорону старого Кайдаша і зробіть висновок, чи справді сини після його смерті збагнули тягар утрати. Чому після смерті Омелька Маруся відчула себе сиротою? 11. Чи відчувала Мотря свою вину, вибивши свекрусі око? Як вона налаштовувала чоловіка поводитися з матір'ю? Про що це свідчить? 12. Дайте оцінку Мотриним вчинкам стосовно Лаврінових дітей, які хотіли поласувати грушами. 13. З якої причини сільська влада й священник так і не змогли примирити сім'ї Кайдашів, хоч намагалися це робити неодноразово? Чи можливим було примирення цієї родини взагалі? Чому саме?

Поміркуйте. 1. Чи імпонують вам молоді люди, подібні до Карпа і Мотрі? А люди, чимось подібні до Лавріна і Мелашки? Кого з них ви хотіли б мати своїми знайомими, сусідами, родичами, а кого — ні? Чому? 2. На основі яких рис характеру громада вибрала Карпа десяцьким? Як про цей вибір сказано на сторінках повісті? 3. Чому, на вашу думку, Мотря вирішила за краще відсидіти два дні в сільській в'язниці, але не вибачитися перед свекрухою, а Карпо перепросив матір, щоб не бути покараним громадою фізично? 4. Визначіть експозицію, зав'язку, кульмінацію та розв'язку повісті. 5. Знайдіть і прочитайте наприкінці повісті абзац, що починається словами *«Не чорна хмара з синього моря наступала...»*. З якою метою Нечуй-Левицький використав цей фольклорний паралелізм, характерний для дум та історичних пісень? З якою метою у цьому уривку автор акцентує увагу на одязі персонажів? Що нового ми дізнаємося про Мотрю, Мелашку і стару Кайдашиху на основі їхнього зовнішнього вигляду? Чому ці художні деталі дуже важливі для розкриття характерів персонажів?

Мистецька скарбниця. Розгляньте і прокоментуйте ілюстрації до повісті «Кайдашева сім'я», виконані *Віктором Полтавцем* (с. 25). Кого зобразив художник? Як характеризують персонажів їхні пози? Чи такими ви уявляли цих героїв, читаючи твір? Які типові національні риси відтворив художник? Чи відповідають предмети одягу тогочасній історичній добі? Доберіть цитати з тексту для назв малюнків. Знайдіть до кожної ілюстрації відповідний уривок у тексті й прочитайте в ролях.

Підсумуйте прочитане. 1. Які висновки ви можете зробити, завершуючи вивчення повісті «Кайдашева сім'я»? 2. Як ви вважаєте, чому літературознавці дають високу оцінку повісті Нечуя-Левицького й водночас ведуть мову про деградацію всіх персонажів? 3. Чому Іван Франко називав Нечуя-Левицького *«великим артистом зору, колосальним, всеобіймаючим оком тої України»*? Доведіть слушність цієї цитати на матеріалі повісті «Кайдашева сім'я».

Словникова робота. 1. Пригадайте всі засоби комічного і знайдіть відповідні приклади на сторінках «Кайдашевої сім'ї», найбільш влучні запишіть до зошита. 2. З'ясуйте ознаки соціально-побутової повісті, виявіть їх у творі Нечуя-Левицького. 3. Для чого служить інтер'єр у художньому творі? Випишіть дві-три цитати з описом інтер'єрів (в оселі старих Кайдашів, у хаті Довбишів, Балашів, у пекарні київської проскурниці) й усно поясніть, яку функцію виконує кожен з описів. 4. Запам'ятайте визначення поданого терміна.

Соціально-побутовою повістю називається порівняно великий розповідний твір, у якому описи приватного життя кількох персонажів упродовж тривалого часу поєднуються з широкими соціальними узагальненнями. Такі твори відзначаються гостротою соціального конфлікту, що розгортається на тлі повсякденного життя, підвищеною увагою до етнографічних деталей, описів побуту, пейзажів тощо.

5. Доведіть, що «Кайдашева сім'я» — соціально-побутова повість.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Г о н ч а р О. Змінюються часи — Нечуй застається // Літ.
Україна. — 1988. — 1 грудня.

Грінченкова М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького // Вітчизна. — 1993. — № 1.

Г у ц а л о Є. Іван Нечуй-Левицький: Життя і творчість // Літ. Україна. — 1988. — 24 листоп.

Крутікова Н. У світі художньої правди і краси // Нечуй-Левицький І. Твори: У 3 т. — К., 1988. — Т. 1.

Ч е м е р и с В. Там, в Україні, де долинами тихо тече Рось: Про життя і творчість І. Нечуя-Левицького // Літ. Україна. — 1997. — № 38.

I. Виберіть один правильний варіант відповіді:

1. «Кайдашева сім'я» — це:

- а) історичний роман; в) пригодницька повість;
б) соціально-побутова повість; г) соціально-філософська повість.

2. «Нечуй-Левицький темі інтелігенції присвятив твори:

- а) «Микола Джеря» і «Кайдашева сім'я»;
б) «Князь Єремія Вишневецький» і «Гетьман Іван Виговський»;

- в) «Дві московки» і «Бурлачка»;
г) «Хмари» і «Над Чорним морем».

3. Нечуя-Левицького «*колосальним, всеобіймаючим оком*» України назвав:

- а) Олександр Білецький; в) Володимир Панченко;
б) Іван Франко; г) Максим Рильський.

4. Портретна характеристика: «*Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи...*» стосується персонажа:

- а) Карпа; в) Мелашки;
б) Лавріна; г) Потоцького.

5. «*На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне...*» — сказано про героїню:

- а) Мотрю; в) Кайдашиху;
б) Світайлиху; г) Гризельду.

II. Виберіть два чи більше правильних варіантів відповідей:

1. Нечуй-Левицький працював у жанрі:

- а) поезії; г) драматургії;
б) прози; г) художнього перекладу.
в) публіцистики;

2. Персонажами повісті «Кайдашева сім'я» є:

- а) Микола Джеря; г) Лаврін і Карпо;
б) Омелько і Маруся; г) баба Палажка і баба Параска.
в) Мотря і Мелашка;

3. У повісті «Кайдашева сім'я» порушено проблеми:

- а) соціальні; г) побутові;
б) морально-етичні; г) політичні.
в) національні;

III. Письмово доведіть або спростуйте тезу:

«Ставлення чоловіка до одруження цілком закономірне, воно відповідає статусу сім'ї в патріархальному суспільстві: одружений чоловік, стаючи головою сім'ї, має право претендувати на владу в громаді, оскільки саме сім'я засвідчує його перехід від безтурботного парубочтва до поміркованої і відповідальної поведінки. Однак старосвітська українська патріархальна сім'я не має сильної чоловічої влади. Рівноправність, а часто верховодство жінки в українській сім'ї — червона нитка в прозі Нечуя-Левицького» (Ніла Зборовська).